

OSMANLILARDA ÖZEL TOPRAK MÜLKİYETİ ve VAKIF MÜNASEBETİ

Muhiddin TUŞ*

Osmanlı hukukunda, genelde padişahların özelde Osmanlı hanedanının mutlak hakimiyetleri vardır¹. Padişahların iktidarlarını kendi rızaları dışında başkalarıyla paylaşmaları da söz konusu değildir. Bu hukukî anlayışa karşın hemen her dönemde Osmanlı padişahlarının bu mutlak hakimiyetlerini tehdit eden gelişmeler olmuştur. Bu tehditlere karşın Osmanlı hanedanı, tehdit edenleri kimi zaman yanına alarak, kimi zaman bunlarla gizli, kimi zaman da açıkça mücadele etmiştir. Bu mücadele her zaman aynı satıh üzerinde de cereyan etmemiş; bazen askerî, bazen sosyal ve hukukî, bazen de ekonomik alanda gerçekleşmiştir.

Burada hem hukukî hem de ekonomik alanda gerçekleştirilen iktidara ortak olma mücadelesi ele alınacaktır. Bu mücadele iktidarın temel dayanaklarından biri olan ekonomik gücün o dönemde kaynağını teşkil eden arazi mülkiyetinde meydana gelen değişimler ele alınacaktır. Bu değişimlerin Osmanlı hanedanının iktidar alanına ne kadar dahil olduğu, buna karşılık, bu mücadeleyi iktidar alanından çıkarmak için hanedanın nasıl mücadele ettiği hususları, arazi mülkiyeti üzerinde nasıl gerçekleştiği vurgulanacaktır. Bunun XVI.yy.'a kadar olan bölümü burada ele alınırken bu dönemden sonraki gelişmeler başka bir çalışmada değerlendirilecektir.

---

* Yrd.Doç.Dr. Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bu konuda aşağıdaki çalışmalarda konu yeterince tartışılmıştır. Bkz., H. İnalçık, "Osmanlı Padişahı" *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/4 (Ankara 1958)115-145; aynı yazarın, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XII/2 (Ankara 1958),102-127; aynı yazarın "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usûlü veya Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi" *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (Ankara 1959), s. 69-95.

Bu noktada, özel toprak mülkiyeti ile vakıflar arasında, Osmanlı padişahlarının iktidar alanının sınırlarına Osmanlı toprak aristokrasisinin yarattığı tehdit olgusu ele alınmazdan önce, vakıfların ne olduğu, tarihî gelişimleri, ne gibi fonksiyonlarının bulunduğu ve vakıf türleri üzerine bazı temel bilgileri vermenin daha doğru olduğu düşünülmektedir.

Vakıfların Tarihçesi

Vakıf kelimesi, Arapça bir kelime olup durdurmak, alıkoymak manasındadır². Terim olarak ise "VIII. asır ortalarından XIX. asır sonlarına kadarki ülkelerin içtimaî ve iktisadî hayatında ehemmiyetle bir rol oynayan dinî, içtimaî bir müessesenin adıdır"³. Hukukî terim olarak ise "bir mülkü ammenin menfaatine ebedî olarak tahsis etmek"tir⁴. Başka bir ifadeyle "hukukî bir akid olup bununla bir kimse, Allah'a yakın olma gayesiyle (bazen başka gayeler için), menkûl veya gayr-ı menkûl mülk veya emlâkini (bazen hususî mülkiyete değişmiş mirî araziyi) dinî, hayrî veya içtimaî bir gayeye müebbeden tahsis" etmesidir⁵. Vakfi yapana "vâkıf", vakfedilen menkûl veya gayr-ı menkûle de "mevkuf" adı verilir. Vakıf, aynı zamanda mevkuf karşılığına da tekâbül etmektedir⁶. Vakfın idarecisine, yani vâkıfın tayin ettiği yöneticiye "mütevelli"; mütevelliyi, vakfın şartlarına uygun idarede bulunup bulunmadığını denetleyene de "nazır" denir. Vakfın gelirinin nasıl ve nerelere harcanacağını, kimlerin bunu kontrol edeceğini ve neyi vakfettiğini belirten ve şahitler huzurunda hazırlanan belgeye de "vakfiye" adı verilir. Ayrıca vakfedilen mevkufun tahsis yönüne de "mevkûfun leyh" denilir⁷.

Vakıflar, İslâm dünyasında çok önemli fonksiyonlar ifa eden bir müessesedir. Toplumun siyâsî, ekonomik ve sosyal hayatında önemli roller oynayan, bu dinî-sosyal müessesenin ilk defa ne zaman tesis edildiği hususunda tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Bir kısım müellifler, ilk defa

² M.Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Ankara 1983, s.577.

³ B.Yediyıldız, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul 1986, s.153.

⁴ M.Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 577.

⁵ B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.154.

⁶ *Aynı eser*, s.156.

⁷ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, İstanbul 1973, s. XIII.

Hititler zamanında teşekkül ettiğini⁸, bir kısmı da, Budist Rahiplerince kurulduğunu ve oradan da Budist Uygurlara intikal ettiğini söylemektedirler⁹. Bunu İslâm öncesi Arap alemine dayandıranların olduğu gibi¹⁰, Babil'de¹¹, Romalılarda¹², Bizans hukukunda¹³ mevcut olduğunu iddia edenler de vardır. Burada asıl konumuz vakıfların menşei olmadığından sadece bu tartışmalar verilmekle yetinilmiştir.

Vakıfların ilk defa nerede tesis edildiğinden başka İslâm dünyasındaki gelişme süreci konusunda da tartışmalar yapılmaktadır: Bir kısım müellifler, İslâm fakihlerinin, İslâmiyet'le birlikte vakıfların da meydana geldiğine dair izahlarının, tarihî hiç bir esasa dayanmadığını söylemektedirler¹⁴. Müellifler bunun yanısıra, Hicretin I. asrından itibaren vakıfların tesisine başlandığını ve II. asırdan sonra da, vakfın hukukî yapısının teşekkül ettiğini ileri sürmektedirler¹⁵. Diğer bir kısım müellifler de, İslâm fakihlerinin belirttikleri olayları Kur'an ve Hadislerle destekleyerek vakıfların daha Hz. peygamber zamanında teşekkül ettiğini söylemektedirler¹⁶. Bütün bu itilafî görüşlere karşılık bir gerçek vardır ki o da vakıfların İslâm alemindeki mevcudiyetidir¹⁷.

⁸ H.Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüt", *Vakıflar Dergisi*, I, (Ankara 1938), s. 117.

⁹ W.Ruben, "Budist Vakıfları Hakkında", Çev. T.Çağatay, *Vakıflar Dergisi*, II, (Ankara 1942), s. 179.

¹⁰ Bkz. B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.155.

¹¹ M.Fuad Köprülü, "Bibliografya (tanıtma)", *Vakıflar Dergisi*, II, (Ankara 1942), s. 548.

¹² Bkz. M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihî Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, II, (Ankara 1942), s. 7.

¹³ Bkz. M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", s. 7.

¹⁴ Bkz. M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıfların Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, I, (Ankara 1938), s. 1.

¹⁵ *Aynı yer.*

¹⁶ N.Öztürk, *Vakıflar*, Ankara 1983, s.40-53.

¹⁷ H.Baki Kunter, İslâm öncesinde vakfın fiilî olarak var olduğunu ama fikir olarak mevcut olmadığını söylemektedir. Bkz. *A.g.e.*, s. 1.

Vakıflar nasıl ve ne zaman kurulmuş olduğu hususundaki tartışmaları bir kenara bırakarak, İslâm tarihi içindeki gelişmesi ne şekilde olmuştur, kısaca özetleyelim.

Halife Hz.Ömer'den sonra hızla artan yeni fetihlerle, Emeviler devrinin sonunda İslâm toprakları Batı'da İspanya, Doğu'da ise Maveraünnehir bölgesini, Kuzey'de Anadolu ve Güney'de de Yemen, Habeşistan'ı sınırlarının içine alacak kadar genişledi. Müslümanların bu kadar geniş bölgeyi kısa zamanda hakimiyeti altına almış olması siyasî, sosyal ve kültürel değişiklikleri de beraberinde getirmiştir.

İslâm fütûhatının süratle inkişafı sonucunda, İslâm toplumunun servet ve refah seviyesi yükseldi; fetihlerle elde edilen ganimetlerin fatihlere ve devlet hazinesine intikali, devletin, bu ganimetlerin yanısıra vergilerden gelen geliri ve sonra bu gelirin, değişik yollardan topluma aktarılması büyük bir servet birikimi meydana getirdi. Öte yandan İslâm toplumunda, devletin görevleri arasında yer alan hizmetleri vakıflar yerine getiriyordu. İşte bu vakıfları da İslâm dininin teşvikinin yanısıra bir takım ruhî ve dinî sosyal sebeplerle yukarıda serveti ve refahı arttığı belirtilen, dolayısıyla zenginleşen müslümanlar kuruyorlardı. Bunların sayısı kısa zamanda süratle çoğalıp yaygınlaşmıştı¹⁸. İslâm toplumu, kendi gelişmesine paralel olarak, bünyesinde barındırdığı diğer müesseseleri geliştirdiği gibi devrin siyasî yapısına ve sosyal eğilimlerine uygun olarak vakıfları da geliştirip yaygınlaştırdı. Bu dönemde vakfın hukukî yapısını, İmam Ebu Yusuf'un "vakfettim" demekle vakfın tesis edilmiş olduğu düşüncesi oluşturuyordu ki, bu da, vakıfların hızla yayılmasında etkili olmuştur¹⁹. Hanefi mezhebine mensup olan Ebu Yusuf'un geliştirdiği bu hukukî sistemi diğer mezhepler de kabul ederek uyguladılar²⁰. Emeviler ve Abbasilerdeki gelişmesini, Türklerin, özellikle Selçukluların İslâm dünyasına hakimiyetiyle devam ettiren vakıflar, Selçuklu sultanları ve idarecilerinin faaliyetleri neticesinde, maddî gücünün yanısıra faaliyet alanını da çok genişletti. Ancak Moğol istilası ile birlikte, İslâm dünyasının gelişmesindeki duraklama vakıflara da yansdı. Fakat bu durum uzun sürmedi. Moğol hanları, XIV. asrın başlarında İslâmiyeti kabul etmesiyle,

¹⁸ Bkz. M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", s.13; B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.156; N.Öztürk, *a.g.e.*, s.54.

¹⁹ B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.156.

²⁰ N.Öztürk, *a.g.e.*, s.55.

gelişmesi durmuş olan diğer İslâm müesseselerinin yanısıra vakıfları da ihya ettikler görülür. Moğol hanlarının muazzam vakıflar tesis ederek, bunlara geniş arazi ve emlak tahsis etmesiyle vakıfların varlığı ve gelişmesi devam etti²¹. Her yeni kurulan Türk devleti ile yeni bir dinamizm kazanan vakıflar, hukukî, siyasî ve sosyal alandaki gelişmesini Osmanlılar döneminde de sürdürdü.

Bütün bunlara rağmen, kurulan vakıfların çok mükemmel ve herhangi bir aksaklığa uğramadan işlediğini söylemek de mümkün değildir. Başlangıcından itibaren vakıf müessesesinde meydana gelen gayr-i nizamî gelişme, umumî şikayetlere yol açmıştır. Bu sebeple, Abbasiler zamanında *Divan-i Mezâlim*'e vakıfları denetleme görevi de verilmiştir²². Bunun yanısıra mahkemelerde kadıların da vakıfları denetleme ve nezâret etme yetkileri vardı²³. Bu şekilde vâkıfın, vakfiyede belirttiği şartların uygulanıp, uygulanmadığı kontrol ediliyordu.

Abbasiler zamanında teşekkül eden bu sistem, bazı farklılıklar bulunsa da, genel olarak Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Osmanlılarda tesis edilen vakıfların bir kısmının nezareti, Osmanlı devlet ricaline veriliyordu²⁴. Daha sonra *Haremeyn Vakıflarına* nezaret eden *Darûssade Ağaları* tüm vakıflara nezaret etmekle görevlendirildi²⁵. Bu durum, bir takım değişiklikler olmasına rağmen, II.Mahmud zamanına kadar devam etti. 1809 yılında vakıflar, *Darphâne-i Âmire Nezareti*'ne; 1826'da ise, *Evkaf-ı Hûmâyûn Nezareti*'ne bağlandı²⁶.

Osmanlı Devletinin dağılma dönemi olan XIX.yüzyılda vakıflarla ilgili olarak bir çok değişiklikler yapıldı. Cumhuriyet döneminde, TBMM hükümetince, *Şer'îye ve Evkaf Nezareti*'ne daha sonra, 3 mart 1920 tarihli bir kanunla Başvekalete bağlı umum müdürlük haline dönüştürüldü. 22 Şubat 1926 ve 5 Haziran 1935 tarihlerinde çıkarılan kanunlarla bir takım hukukî düzenlemeler yapılarak vakıflar bugünkü durumuna getirildi²⁷.

²¹ N.Öztürk, *a.g.e.*, s.56.

²² B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.160.

²³ M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", s.15.

²⁴ B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.162.

²⁵ M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", s.23.

²⁶ B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.163.

²⁷ *Aynı eser*, s.164.

Vakfın Türleri

Vakıflar, şekil ve muhtevalarına göre bir takım farklılıklar gösterirler: Bu noktada vakıflara fonksiyonları yönünden bakıldığında iki şekilde tasnif etmek mümkündür: 1-*Aynıyla intifa olunan vakıflar*; insanlar bu tür vakıfların bizzat kendisinden yararlanırlar; hizmetler aracısız olarak topluma ulaşmaktadır. Başka bir ifadeyle, vakfın hizmetlerinden sadece toplumun belirli bir grubunun yararlanması söz konusu değildir. Bu nedenle, bu tür vakıflar *müessesât-ı hayriye* diye de adlandırılmaktadır. Buna örnek olarak, cami, mektep, medrese, kütüphâne, yol, köprü, çeşme vs. gibi vakıflar sayılabilir 26/. 2-*Aynıyla intifa olunmayan vakıflar*. Bu tür vakıflar, hayrî vakıflardaki hizmetlerin düzenli olarak yapılmasını sağlamak için gerekli olan sermayeyi temin ederler. Bunlara Osmanlılarda *asl-ı vakf* denilmiştir. Buna örnek olarak, bir vakfa gelir getirmesi için tahsis edilen bina, arazi, nakit para vs. vakıfları gösterilebilir 27/.

Mülkiyeti açısından bakıldığında ise, iki ana başlık altında tasnif yapmak mümkündür. 1- *Sahih vakıflar*. İslâm hukukuna göre bir kişi, bir nesneyi vakfedebilmesi için o nesne, vâkıfın mutlak mülkiyeti altında olması gerekmektedir. Vâkıfın, böyle bir malı vakfederek tesis ettiği vakıflara *vakf-ı sahih* denilmektedir. Böylece vakfedilen nesnenin mülkiyeti de vakfa geçmektedir. Bu tür vakıflarda esas olan, vakfın İslâm hukukuna uygun olmasıdır 28/. 2- *Tahsis ve İrsad kabilinden vakıflar*. Bu vakıf, devlet arazisinin (mirî arazinin) üzerinde çalışanların ödemek zorunda oldukları vergiler veya yine aynı arazinin tasarruf hakkının karşılığını ya da her ikisinin birden getirisini vakfa tahsis etmesiyle oluşur. Buna mukabil, genellikle de vakıf, bedeli devlet hazinesinden karşılanarak yapılması gereken hizmetlere tahsis edilmektedir. Böyle olunca da, bu tür vakıflara *tahsis-i sahih* denilmektedir. Fakat, elde edilen gelirler, vakıfta, devlet hazinesinin ödemekle yükümlü olduğu hizmetlere harcanmıyorsa buna *tahsis-i gayr-ı sahih* denilmektedir 29/.

Vakıfların sunduğu hizmetlere göre de bir tasnif yapılmaktadır. Başka bir ifade ile, vakıflardan yararlananların durumuna sınıflandırılırsa; 1- *hayri vakıflar*, 2- *ailevî (zürrî) vakıflar*, 3- *avarız vakıfları* diye üçe ayırmak mümkündür. 1- *Hayri vakıflar*: Daha önce de ifade edildiği gibi, bular herkese ve her zaman açık olarak hizmet veren vakıflardır; zengin-fakir veya ihtiyacı olan-olmayan diye bir ayırım yapmazlar. Hizmet talep eden herkese açıktır. 2- *Ailevî (Zürrî) vakıflar*: Bu tür vakıflarda,

vakfedilecek malın gelirin bir kısmı veya tamamı, hayır veya başka bir amaçla toplum hizmetine değil de vâkıfın evlat ve torunlarına tahsis edilmektedir. Burada gelirin tamamının veya yarısının aileye tahsis edilmesine göre ailevî veya yarı ailevî diye ayırım da yapılmaktadır. Her ikisinin de topluma bütünüyle hizmet amacı ancak vâkıfın neslinin tamamen kesildiği zamanda gerçekleşecektir 30/. 3- *Avarız vakıfları*: Bu vakıflarda gaye, her ne şekilde olursa olsun sadece zor durumda olanlara yardım etmektir. Buradaki "zor durum"un tayinini de vâkıf yapmaktadır. Bu yardım, yine vâkıfın tespit ettiği şartlarda, sürekli olmadığı gibi yardım edilecek konular ve bölgeler de sınırlıdır. Bunlar vergi zamanında vergileri ödeme güçlüğü çekenler ile sel, yangın, kıtlık vs. gibi afetlerde zarar görenlerin devlete ödeyeceği vergilerin ödenmesine yardım yapmak şeklinde örneklendirilebilir³¹/. Bu tasniflerin yanısıra, daha başka tasnifler yapmak da mümkündür: Meselâ idaresi, kiraya verilmesi, toprak hukuku bakımından vakıflar gibi²⁸.

Vakıfların Fonksiyonları

Vakıf yapmanın, hukukî çerçevesini en geniş mânâda çizen İmam Ebu Yusuf'un "vakfettim" demekle gerçekleşecek kadar kolay olduğu daha önce belirtilmişti. Daha sonra bu sözün, mahkemede kadı ve şahitler huzurunda söylenmesiyle vakıf tesis etmek geleneği de yaygınlaşmıştır. Vâkıf bunu, mahkemede kadı ve şahitler huzurunda yaparak vakfını hem toplum nazarında meşrulaştırmakta, hem de tescil ettirmektedir. Böylece vakfedilen mevkuf, artık özel mülkiyetten çıkarak vakıf mülkiyetine geçmektedir²⁹. İslâm hukukuna göre, bu şekildeki vakfın mülkiyeti bir daha özel mülkiyete dönememekte; hatta vâkıfın belirlediği şartların dışında vakıfta herhangi bir değişiklik yapmak bile söz konusu olmamaktadır. Fakat, çizilen bu teorik çerçeveye nazaran vakıflarda zaman zaman "hayatî zaruretlere göre bazı yenilikleri, ufak tefek tadilleri görmek"³⁰ de mümkündür. Hatta, vakıfların türlerini ifade ederken ailevî vakıflarda belirttiğimiz gibi, bazen hayır yapma amacının dışında, bu çalışmada esas alınan konularda da görüleceği üzere, başka niyetlerle de vakıf tesis edilmektedir.

²⁸ Bu konudaki bilgiler şu iki eserde daha geniş olarak ele alınmıştır. Bkz. B.Yediyıldız, *a.g.e.*, s.156-158; N.Öztürk, *a.g.e.*, s.82-92.

²⁹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, s.4.

³⁰ M.Fuad Köprülü, "Vakıfların Vesikalarının", s. 1.

Vakıflar; insanların başkalarına yardım ve iyilik etme duygularından doğan bir müessesedir. Bu düşüncenin gelişmesiyle, niyet, yardım ve iyilik etmeden öteye giderek toplumun bir takım ihtiyaçlarını karşılama gayesine dönüşmüştür. Öte yandan, toplumun bu ihtiyaçları zamanın iktisadî ve sosyal düşünce anlayışı çerçevesinde değişmektedir. Dolayısıyla kurulan vakıfların amaçları da bu çerçevede değişmiştir. Meselâ, düşmanın eline esir düşen müslümanları kurtarmaya mahsus vakıflar; kışın yağın yoğun kar sebebiyle yem bulamayan ve aç kalan kuşlara yem temin eden vakıflar; bir cariye'nin hizmeti sırasında verdiği zararlar karşısında efendisinin kızmasını önlemek için, cariye'nin zararlarını tazmine yönelik vakıflar ve sadece kölelerin yararlanabileceği vakıflar tesis edilmiştir³¹. Bunlar, toplumun anlayışı çerçevesinde oluşan beklentilere göre duyduğu ihtiyaçlar olup, içlerinden bazılarının bunları gidermek için kurduğu vakıflardır.

Ayrıca; bugünkü modern devlet anlayışına göre, devletin görevleri arasında bulunan kamu hizmetlerini eskiden, vakıflar yerine getiriyordu. Yol yapmak, şehrin su ihtiyacını gidermek, aç olanlara ve fakirlere yemek vermek vs. gibi hizmetler vakıflar tarafından yapılıyordu. Eğitim ve öğretimin, yine, vakıflar aracılığıyla yürütüldüğünü de söylemek mümkündür.

Vakıflar, toplum içindeki mülkiyet düzenini yönlendirdiği gibi, toplumun bir çok genel hizmetlerinin yanısıra özel hizmetlerini de gidermiştir; ayrıca, bir takım hukukî çerçeveyi insanların lehine çevirmede rol almışlardır. Bu çerçevede belirtilmesi gereken diğer bir husus da, İslâm miras hukukuyla ilgilidir.

İslâm öncesi Arap toplumunda kadının hiçbir değeri yoktu; bunun yanısıra mirastan da hiç pay verilmezdi. İslâm öncesi Arap toplumu, kadını, mirastan mahrum bırakmasına karşılık, İslâm hukuku, her ne kadar aldığı pay erkekten daha az olsa da, kadını da mirasa dahil etmek şeklinde tezahür etmiştir. Bu tür bir uygulama karşısında Arapların, vakıflar aracılığıyla, eski geleneksel yapıyı canlandırdıkları iddia edilmektedir. Başka bir ifade ile, İslâm miras hukukunun kadını mirasa dahil etme,

---

³¹ Vakıfların yerine getirdiği sosyal hizmetlere, mahpusların borçlarının ödenerek kurtarılması için para verenler, fukaraya elbise ve yiyecek dağıtılması, fakir kızlara çehiz verilmesi, kuşlara pirinç ve köpeklere ekmek verilmesi, fukaraya elbise ve yiyecek dağıtılması ve yine bunlara odun-kömür için para veren vakıfları örnek olarak gösterebiliriz. Bkz. M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin", s.13; *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, s.151.

yararlandırma hükmünü, Araplar, vakıflar aracılığıyla, mirastan mahrum etme şekline çevirmişlerdir. Öte yandan, vakıflar aracılığıyla Araplar arasında kadın aleyhine meydana gelen bu tür bir gelişme, Müslüman Türk toplumunda farklı şekilde aksetmiştir. Bu aksediş, Araplardaki gibi, kadını mirastan mahrum etme şeklinde değil, aksine, vakıflar aracılığıyla kadının da erkek ile eşit pay alması yönünde uygulanmıştır³². İslâm miras hukukunda kadının erkek karşısında ikiye bir hisse alma hakkını vakıflar aracılığıyla eşit yararlanmaya dönüştürmüştür.

XVI. Asra Kadar Osmanlılarda Özel Toprak Mülkiyeti ve Ailevî Vakıflar

Osmanlı Devleti, XIV. asrın başlarında teşekkül ettiği dönemlerde, küçük bir 'uç beyliği' şeklindeydi. Sosyal, siyasi, kültürel vb. açılarından Osmanlılar, Büyük Selçuklular ve oradan da Anadolu Selçuklularının bir devamıydı. Fakat Osmanlıların da kendilerine mahsus sistemi ve bunun da bir başlangıcı vardır. İslâm hukukuna göre, işte bu başlangıç bölümünde, gayr-ı müslimlerden fetihlerle elde edilen toprakların mülkiyeti devlete aitti. Bunlar, Osmanlı Devleti'nin mirî arazisini oluşturuyordu³³. Başlangıçta yaptığı bu fetihlerin genellikle Batı'ya doğru Bizans, başka bir ifadeyle, gayr-ı müslimler yönünde olması elde ettiği arazinin mülkiyetinin devlette toplanması sonucunu doğurdu. Daha sonra, Osmanlı Devleti Doğu'ya yönelerek Anadolu yönünde de fetihlerde bulundu. Osmanlılar buradaki fetihlerde elde edilen arazinin hukukî yapısını olduğu gibi kabul etti. Çünkü bu toprakların çoğu müslümanlara özel mülk statüsündeydi. Bu özel mülk statüsü, Selçuklular zamanında Anadolu'nun fetheden fatihlere düşen ganimet payından, sultanın mirî araziye temlik etmesinden ya da daha başka sebeplerden geliyordu. Dolayısıyla buralardaki arazinin mirî, özel mülkiyet ve vakıflara ait bütün hukuku Osmanlılar tarafından aynen kabul ediliyordu. İşte, Osmanlı toprak sisteminin esaslarını, yukarıda ifade edilen bu anlayış teşkil etmiştir.

---

³² N.Çağatay, "İslâm'da Vakıf Kurumunun Miras Kurumuna Etkisi", *Vakıflar Dergisi*, XI (Ankara 1976), s. 50-51.

³³ Ö.Lütfi Barkan, "Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1982, s. 323; aynı müellif, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1982, s. 252.

Buna göre, Söğüt'ün Doğu'sunda Anadolu cihetinde bulunan, başka bir ifade ile, Anadolu Selçuklu Devleti'ne ait arazinin çoğu özel mülk statüsünde; Söğüt'ün Batı'sında bulunan arazinin çoğu da mirî statüde bulunması gerekiyordu. Doğu'daki özel mülk statüsünün değişmesinde Osmanlı Devleti'nin rolünün olduğu düşünülemez; ancak, Batı'daki mirî statüdeki arazide büyük değişiklikler olmuş ve bunda Osmanlı Devleti'nin önemli rolü bulunmuştur.

İnsanların özel mülklerini istedikleri gibi kullanma hakları vardır. Bu özel mülklerini isterlerse satabilirler, isterlerse de vakfedebilirlerdi. Devletin buna herhangi bir müdahalesi düşünülemezdi. Bu sebeple, özel mülkten vakıf mülküne geçen arazinin dönüşüm sürecini nispeten anlamak kolaydır. Ancak, mirî arazinin vakıf arazisine dönüşmesini anlamak, aynı şekilde kolay değildir. Çünkü, vakıf yapmanın en önemli şartlarından birisi, vakfedilen nesnenin vâkıfın özel mülkü olmasıdır. Daha öncede belirtildiği gibi, Söğüt'ün Batı'sında, Rumeli ve Balkanlardaki arazinin çoğunun statüsü ise mirîdir. Öncelikle bu mirî arazinin özel mülk arazisine, ondan sonra bunun vakıf arazisine dönüşmesi gerekmektedir. Bu noktada devlet devreye girerek, mirî araziye temliknâme vb. yollarla özel mülke dönüştürmüş olmalıdır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, vakfın tesis edilebilmesi için vakfa gelir getirecek olan kaynağın vakfi yapan şahsın özel mülkiyetinde olması gerekmektedir. Batı yönünde Bizans'a ait topraklarda ve Balkanlarda yapılan fetihlerle elde edilen arazi mirî statüsünde iken bu arazinin daha sonra tesis edilen vakıflara gelir kaynağı olarak tahsis edildiğini görmekteyiz. Buna göre, bu topraklar, mirî arazi olması gerekirken nasıl mülk araziye ve mülk araziden de vakıf arazisine geçiyordu? Bu değişim hangi şartlarda meydana geliyordu?

Padişah, devletin sahip olduğu bu mirî araziye, gerekli gördüğü kişiye mülk olarak verme hakkına hukuken sahipti. Bu uygulamaya da *temlik* adı verilmektedir. Bu temlik hakkını padişah umumiyetle, memleketi imar etmek, devletin vergi gelirlerini artırmak, göçebeleri yerleştirmek, kumandanlarını ve askerlerini yeni fetihler için teşvik ve tatmin etmek

gayeleri ile kullanıyordu³⁴. Yani devlet, mirî araziye kişilere, çeşitli nedenlerle, mülk olarak verebiliyordu³⁵.

İstek ve ihtiyaçlarını en fazla tatmin etme saiki ile hareket eden Osmanlı toplumu, ilk fetih dönemlerinde, dikkatini sürekli yeni feth edilen bölgeler üzerinde yoğunlaştırıyordu. Çünkü, bu dönemde en fazla gelir topraktan ziyade fetihlerden elde ediliyordu³⁶. Bu nedenle de başlangıçta, çok fazla gelir elde etmek için arazi ile ilgilenmek çok önemli görünmüyordu.

Osmanlı Devleti'nin teşekkülü ile beraber öncekilerden devraldığı vakıf tesis etme geleneği de başlamıştı. Osmanlıların tesis ettiği vakıfların ilkinin, Bursa'da olduğunu görürüz. Orhan Bey'in Bursa'yı almasıyla, burada kurduğu vakıflar, ilk Osmanlı vakıflarını oluşturuyordu³⁷. Bu ilk vakıfları, büyük bir hızla diğerleri takip etti. Bu dönemde; genel olarak baktığımızda, kişilerin sahip oldukları mülkleri vakfetme hareketlerinde tesirli olan düşünce, herhangi bir art niyetli siyasî ve ekonomik etkilerden ziyade vâkfin asıl gayesine matuf olarak hayır ve yardım etme duygusudur. Ayrıca, yeni fethedilen yerleşme bölgelerinin ihtiyacı olan sosyal ve ekonomik müesseselere de gelir temin etmektir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra önemli bir gelişme meydana gelmiştir. Rumeli bölgesinde fetihlerin genişlemesi sonucunda, temliknâmeler yoluyla elde ettiği geniş araziler sayesinde bir toprak aristokrasisi oluşmuştu. Buna ek olarak, Anadolu'daki fetihlerle de Anadolu'nun eski aristokrat yapısı Osmanlı toplumuna olduğu gibi intikal

³⁴ Ö.Lütfi Barkan, "Mülk Topraklar", s. 323.

³⁵ Çeşitli temlik tipleri vardır. Yurd olarak verilenler; Eşkıncülü mülk olarak verilenler; Malikane hisseleri halinde verilenler; Toprağın kendisi değil, sadece geliri temlik edilmiş olanlar vardır. Bkz. Ö.L.Barkan, "İmparatorluk Devrinde" s. 250.

³⁶ Ö.L.Barkan "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1982, s. 209-210

³⁷ Bursa'daki medreselerle ilgili olarak bkz., İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi 724 Rebiülevvel -1324 Mart", *Bellekten*, V/19 (Ankara 1941), s. 277 vd.; Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim ve Öğretim*, Bursa 1997, s.2 vd.; S.Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I Ter. M.Harmanlı, İstanbul 1982, s.36.

etmiştir³⁸. Bu gruba mensup olanlar, zamanla öyle büyük bir araziye, dolayısıyla ekonomik güce sahip olmuşlardır ki, Osmanlı padişahlarının şahsî ekonomik güçleriyle yarışır, hatta geçer hale gelmişlerdir. Bu aristokrasinin ekonomik gücünün yanında siyasî ve askerî gücü de artmıştır. Artık, geniş arazilere sahip olan toprak aristokrasisi ile Osmanlı Devleti'nin padişahları arasında gizli bir iktidar paylaşım mücadelesi başlayacaktır. Padişahlar, hukukun kendisine tanıdığı iktidar olgusunu kimseyle paylaşmak niyetinde değildir; aristokratlar ise, gerek geçmişten devraldıkları gücü, gerekse sahip oldukları geniş araziler sebebiyle ellerinde bulunan ekonomik potansiyeli değerlendirerek kendi lehine kullanmak ve iktidardan pay almak istemektedir.

Bu düşünceler, gizli veya açık olarak insanların davranışlarına, oradan da, vakıflara yansımaktadır. Böylece Osmanlı toplumunun sosyal sisteminin içinde, yeni iç değişimler meydana gelecektir. Bu değişim, bireyin hareketlerinin etkisiyle rollere ve rollerdeki değişimle de müesseselere yansımaktadır. Kısaca, sosyal sistemin içinde bir bölgede meydana gelen değişim ve bu değişimle meydana gelen etkileşim sosyal sistemin diğer alanlarına da yansımaya ve orada da değişiklikler yaratacaktır.

Güçlenmeyi ve gelişmeyi kendi lehine kullanan aristokrasi, padişahla rekabet eder noktaya ulaştıktan sonra davranış kalıbını değiştirmeye başlayacaktır. Bu noktada artık toprak aristokrasisi mevcudiyetini muhafaza edici davranış şekilleri geliştirmeye başlar. Aristokratlar ilk olarak, elde ettiği mülk araziye yani kendisini o anda bulunduğu yere gelmesini ve sürekli kalmasını sağlayacak arazisini muhafaza edecektir. Aristokratların sahip olduğu arazi, gücünün en önemli kaynaklarından birisidir. Elde ettiği bu mülk araziye, hem eski gücünü koruyabilecek ve hem de İslâm miras hukukunun bu araziye parçalamasına engel olacak şekilde dönüştürecektir. Nasıl yapacaktır? Bunu ailevî vakıflar gerçekleştirecektir³⁹. Başka bir ifadeyle aristokrasi, temliknâme ile elde ettiği veya sahip olduğu özel mülk arazisini, kendi neslinin elinde arazi bütünlüğünü muhafaza ederek ailesinin şeref ve varlığını idame ettirmek, şer'i miras hukukuyla parçalanmasını engellemek ve en önemlisi olarak

³⁸ Ö.L.Barkan "Şer'i Miras", s. 210-211.

³⁹ Ö.L.Barkan "Şer'i Miras", s. 212.

devletin müsaderesinden de kurtarmak amacıyla, üstelik evlatlarına daimî gelir temin etmek düşüncesiyle evlatlık vakıflar haline dönüştürüyordu⁴⁰.

Toprak aristokrasisinin gücünün artmasına paralel olarak merkezî otorite yani padişah da gücünün zayıfladığını düşünmektedir. Padişah, merkezî otoriteyi güçlendirmek için toprak aristokrasisinin güç kaynağına darbe vurması gerekmektedir. Böylece dengeyi, merkezî otorite lehine çevirecektir⁴¹.

Toprak aristokrasisi de, gücünü korumak için gücünün önemli bir unsurunu teşkil eden mülk arazisini evlatlık vakıf haline getirerek kendisini korumaya çalışmıştır. Bu şekilde ortaya çıkan tabloya ilk defa müdahale eden Yıldırım Bayezid olmuştur⁴². Yıldırım Bayezid, hem vakıflarda, hem de aristokratların elinde bulunan geniş arazileri müsadere yoluyla devlet(mirî) arazisi haline getirerek merkezî otorite aleyhine bozulan dengeyi değiştirmiştir. Padişahın bu politikasıyla, merkezîleşme yönündeki değişme, 1402 yılında Ankara Savaşı'yla başlayan *Fetret Devri*'yle birlikte sona erer. Bundan sonraki gelişmeler merkezîleşmenin ve padişahın gücü aleyhine olmuştur. Fetret Devri'nde Yıldırım Bayezid'in oğulları iktidarı ele geçirmek için taraftar toplamak amacıyla çevresindekilere hem sahip oldukları topraklarını muhafaza edebileceklerini garanti ettiler, hem de yeni topraklar vaad ettiler⁴³. Böylece müsadere yoluyla mirî statüye geçen topraklar önceki statüsüne yeniden kavuşacaklardır.

Bu arada Osmanlı toplumsal yapısı içinde yeni bir unsur ortaya çıktı: Devşirme. Bu grubun bir kısmı orduya katılıp *yeniçeri* oluyorlar, diğer bir kısmı da, saraya alınıp padişaha hizmet ediyorlardı⁴⁴. Bunların hepsine birden '*kul*' denilmektedir. Kullar, padişahın sadık ve güvenilir elemanlarıdır. Padişahlar, güçlenen aristokrasie karşı kendisine sadık olan

⁴⁰ N.Çağatay, *a.g.e.*, s. 50 vd.

⁴¹ Osmanlı Devleti'nde çeşitli güçlerin iktidar ile ilgili mücadeleleri hakkında bir çalışma için bkz. M.Tuş, "Osmanlı'da Baskı Gruplarının Rolü Üzerine Bir Deneme", *OTAM*, VI (Ankara 1995), s. 319 vd.

⁴² H.İnalcık, "Osmanlı Hukuku", s. 109.

⁴³ İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temliknâme ve Sasa Bey Ailesi", *Belleten*, III/11-12 (Ankara 1939), s.389 vd.; ayrıca bkz. H.İnalcık, "Osmanlı Hukuku", s.109.

⁴⁴ S.Shaw, *a.g.e.*, s. 56-57.

bu kulları çıkardı. Bu şekilde, kullarla aristokratlar arasında bir çatışma zuhur etti. Bu çatışmada padişahlar ön planda yer almıyorlardı. II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde bu çatışmalar çok açık bir şekilde görülmektedir.

Yıldırım Bayezid'den sonra Fatih Sultan Mehmed de toprak aristokrasisinin güç kaynağına yeni bir darbe vurdu⁴⁵. Fatih, toprak aristokrasisinin elindeki özel mülklerin ve özel mülkten vakıf haline dönüştürdükleri vakıf mülklerinin hukukî statüsünü fesh ederek devlet mülkü arasına kattı⁴⁶. Fakat Sultan II. Bayezid, aristokrasinin yoğun baskısı karşısında Fatih Sultan Mehmed (devlet) tarafından müsadere edilen bu toprakları eski sahiplerine iade etti⁴⁷.

Sonuç

Vakıflar, İslâm dünyasının önemli sosyal, ekonomik dinî bir müessesesidir. Bu müesseseyi toplum zaman zaman beklentileri doğrultusunda lehlerine değiştirebilmişlerdir

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile birlikte sosyal yapısı da şekillenmeye başlamış; oluşan sosyal yapı, bir çok ekonomik, siyasî, dinî müesseseleri kendine uygun hale getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra, gerek yeni fetihlerle meydana gelen aristokrasi ve gerekse feth edilen bölgelerin aristokratik yapısını kabulü ile kısa zamanında Osmanlı Devleti'nin padişahının karşısında kuvvetli bir güç olarak belirdi. Bu aristokratik güç ile Osmanlı padişahı arasında iktidarı kullanma mücadelesi yapıldı. Bu mücadelede, XVI.asra kadar padişah gücünü korumuş ve gelişmeler padişahın yana cereyan etmiştir. Bu

⁴⁵ H.İnalçık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII İstanbul 1988, s. 518; ayrıca bkz. S.Shaw, *a.g.e.*, s.96.

⁴⁶ Bu hadisenin boyutlarını göstermesi bakımından şu bilgi dikkat çekicidir: "Bilhassa Fatih'in 1476'dan sonra bütün imparatorlukta emlak ve evkafın büyük bir kısmını işgal etmesi neticesinde devlet 20 000'den ziyade köy ve mezraya el koymuştur." Bkz. H.İnalçık, "Mehmed II", s.518; ayrıca bkz. S.Shaw, *a.g.e.*, s.110.

⁴⁷ II.Bayezid'in tahta çıkış süreci ile ilgili olarak bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Vefatı Üzerine Vezir İshak Paşa'nın İkinci Bayezid'i Saltanata Daveti Arızası", *Bellekten*, XXV/97, (Ankara 1961), s. 75 vd.

dönemde padişah, aristokrasinin zaman zaman güçlenmesi karşısında çeşitli yollarla bunların güçlerini kırmaya çalışmıştır.

Yukarıda izah edildiği üzere, Osmanlı toplumu içinde geniş topraklara sahip olanlar tarafından vakıflar, bu toprakları ellerinde tutabilmek için araç olarak kullanılmıştır. Toprak aristokrasisi diyebileceğimiz grubun böylece muhafaza etmeye çalıştıkları güçlerini Osmanlı padişahları da, kırmaya çalışmışlardır. Bu karşılıklı mücadele Osmanlı tarihi boyunca farklı satırlarda ve değişik şekillerde cereyan edecektir.

Osmanlı toplumunda XVI. asra kadar böylece devam eden toplumsal denge, XVI.asırdan sonra çeşitli sebeplerle yön değiştirmiş; devletin varlığı açısından değişme, negatif yönde gelişmeye başlamıştır. Bu dönemden sonra padişah, zaman zaman güçlenmiş olmakla beraber, genelde merkezî otorite ve onun temsilcileri, güçlerini kaybetmeye başlamıştır; bu durum, Osmanlı Devleti yıkılana kadar da devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Barkan, Ö.Lütfi, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1982.

Barkan, Ö.Lütfi, "Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1982.

Barkan, Ö.Lütfi, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1982.

Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar, İstanbul 1973.

Çağatay, N., "İslâm'da Vakıf Kurumunun Miras Kurumuna Etkisi", *Vakıflar Dergisi*, XI (Ankara 1976).

Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim ve Öğretim*, Bursa 1997.

İnalcık, H., "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII İstanbul 1988.

İnalcık, H., "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XII/2 (Ankara 1958).

İnalcık, H., "Osmanlı Padişahı" *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/4 (Ankara 1958).

İnalcık, H., "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usûlü veya Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi" *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (Ankara 1959).

Köprülü, M.Fuad, "Bibliografya (tanıtma)", *Vakıflar Dergisi*, II, (Ankara 1942).

Köprülü, M.Fuad, "Vakıf Müessesesi ve Vakıfların Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, I, (Ankara 1938).

Köprülü, M.Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, II, (Ankara 1942).

Kunter, H.Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüt", *Vakıflar Dergisi*, I, (Ankara 1938).

Öztürk, N., *Vakıflar*, Ankara 1983.

Pakalın, M.Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Ankara 1983.

Ruben, W., "Budist Vakıfları Hakkında", Çev. T.Çağatay, *Vakıflar Dergisi*, II, (Ankara 1942).

Shaw, S., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I Ter. M.Harmancı, İstanbul 1982.

Tuş, M., "Osmanlı'da Baskı Gruplarının Rolü Üzerine Bir Deneme", *OTAM*, VI (Ankara 1995).

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, "Fatih Sultan Mehmed'in Vefatı Üzerine Vezir İshak Paşa'nın İkinci Bayezid'i Saltanata Daveti Arızası", *Bellekten*, XXV/97, (Ankara 1961).

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi 724 Rebiülevvel - 1324 Mart", *Bellekten*, V/19 (Ankara 1941).

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, "Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temliknâme ve Sasa Bey Ailesi", *Bellekten*, III/11-12 (Ankara 1939).

Yediyıldız, B., "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul 1986.